

KLÁRA TRSKOVÁ / 7. 11. 2023

Kaučuk, Manaus a převratný nálezný pohřešovaný brazilského filmu

Němý snímek *Divy veletoku Amazonky* (*Amazonas, maior rio do mundo*, 1918–1920) je pro dějiny brazilského dokumentárního filmu klíčovým dílem a až do nedávné doby byl považován za nedochovaný. Několik desítek let byl ve sbírce Národního filmového archivu zařazen jako film ze Spojených států amerických z roku 1925.^[1] Filmová kurátorka [Iwona Łyko](#) s předchozí zkušeností se zahraničními cestopisnými dokumenty ze stejného období měla podezření, že se o produkci z USA pravděpodobně jednat nebude. Při sledování si všimla ucelené koncepce díla, a také například toho, že autor musel natáčené prostředí velmi dobře znát. Spojila se tedy s americkým kurátorem Jayem Weissbergem, který přišel s myšlenkou, že se by se mohlo jednat o neznámý brazilský film režiséra Silvina Simõesa Santose Silvy (1886–1970). K potvrzení mimořádného zjištění, že se v Praze dochoval tento pohřešovaný snímek *Amazonas, Maior Rio do Mundo*, pak přispěla [Cinemateca Brasileira](#) a také badatel Sávio Luís Stoco z Universidade Federal do Pará.^[2]

Osudy autora filmu jsou spojené s kaučukovou horečkou a městem Manaus. Během své kariéry vytvořil 83 krátkých filmů, 8 celovečerních a 5 středometrážních snímků.^[3] V Brazílii natáčel zakázkové filmy pro soukromé podniky i pro brazilskou vládu a ve dvacátých a třicátých letech působil i v Portugalsku, kde natočil například snímky *Miss Portugal* (1927) nebo *Terra portuguesa* (1934). Divácky úspěšný byl jeho dlouhometrážní dokumentární film *No Paiz das Amazonas* (*V amazonské zemi*, 1921/1922).^[4] Silvino Santos se narodil v Portugalsku, ale už jako třináctiletý odjel za prací na sever Brazílie. Živil se zde jako obchodník a snažil se najít uplatnění i jako malíř a fotograf. Amazonské město Manaus v brazilském vnitrozemí v té době velmi

rychle bohatlo díky těžbě přírodní pryže,^[5] po které byla s rozvojem cyklistiky a automobilové dopravy velká poptávka. Kaučukové mléko se však v pralese neshánělo snadno. *Seringueiros* či *borracheiros* si museli při sběru klesat cestu hustým podrostem a putovali při tom na velké vzdálenosti, protože neporušený systém amazonského pralesa obsahuje na jednom hektaru pouze jeden až dva kaučukovníky.

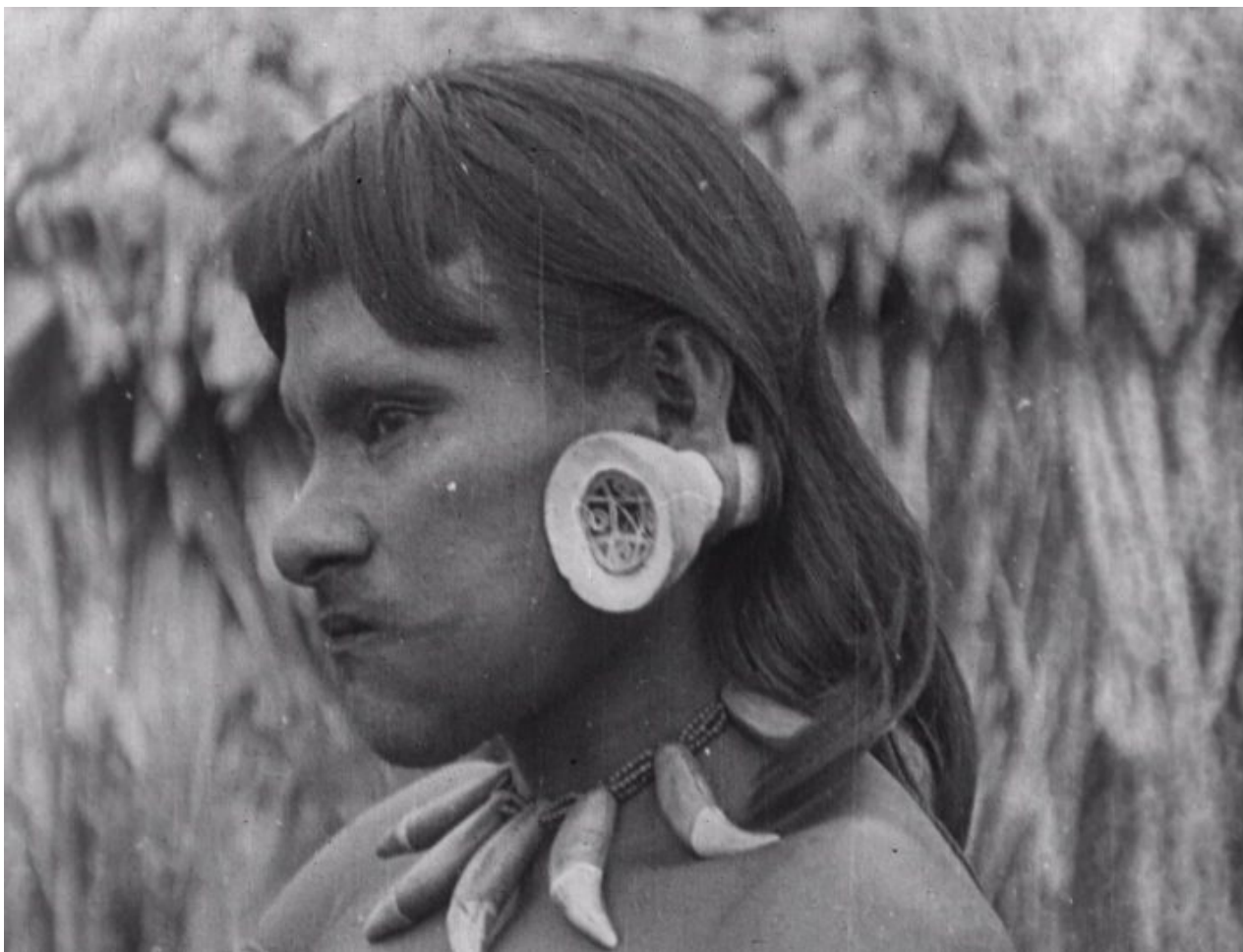
^[6] Život v této části Amazonie sběračům velmi ztěžovaly také další podnebné vlivy jako střídání sucha s obdobím dešťů (během kterého byl sběr skoro nemožný), vlhko, horko a tropické nemoci. Mnozí *seringueiros* zemřeli na horečky, podvýživu, napadení zvěří, uštknutí hadem či po pádu z výšky při nařezávání stromů. V táborech chyběl chinin k léčbě malárie a špatné hygienické podmínky přispívaly k šíření dalších nemocí. Děti narozené v izolovaných sběračských táborech neměly přístup ke školní docházce a mnohdy proto vyrůstaly negramotné. *Seringueiros* nebyli zaměstnanci, ale dostávali pouze podíl z ceny, za kterou překupník kaučuk později prodal.^[7] V těchto podmínkách tak mnohdy pracovali jen ti, kdo již vyčerpali všechny alternativní možnosti obživy.^[8] Firma Anglo-Peruvian Amazon Rubber Company nedostatkovou levnou pracovní sílu získala zotročením původních obyvatel Amazonie, v krátké době tak mohla vytěžit maximum z nově nabytých pozemků, protože se její majitel správně obával, že se pěstování brzy přesune do jihovýchodní Asie.^[9] V oblasti kolem řeky Putumayo na hranici Peru a Kolumbie byli lidé z komunit Uitoto, Muinane, Bora a Okaina a dalších nuceni sbírat kaučuk pod pohrůzkou fyzických trestů, mučení, vraždění a znásilňování. Odhady, kolik původních obyvatel zahynulo v táborech kolem řeky Putumayo, se v různých zdrojích liší, ale šlo o vyšší desítky tisíc obětí. Neslavné praktiky firmy Anglo-Peruvian Amazon Rubber Company a jejího majitele, peruánského politika a podnikatele Julia Césara Arany, se proto do historie zapsaly jako „putumayská genocida“.^[10]

Silvina Santose kontaktoval J. C. Arana v Manausu v roce 1910 a jakožto amatérského zájemce o fotografické médium ho vyslal na stáž do pařížských filmových studií Pathé-frères. Santos se zde naučil základům filmařského řemesla a získal potřebné vybavení pro natáčení prvních filmů.^[11] V roce 1912 vyšla v Británii publikace amerického inženýra Walta Hardenburga *The Putumayo: The Devil's Paradise*, ve které cestovatel vylíčil, jakým způsobem se v místě těžby přírodní pryže Aranův podnik chová.^[12] Firma měla sídlo v Londýně, a proto justiční procesy a boj o přízeň akcionářů neprobíhaly v Brazílii či v Peru, ale na britské půdě. Nově vyškolený režisér Silvino Santos odplul z Paříže zpět do Brazílie a v roce 1913 natáčel pro Aranu v okolí řeky Putumayo (v té době byl již ženatý s Aranovou adoptivní dcerou Anou Marií). Film dostal název *Rio Putumayo* a byl zfilmován s jasným záměrem: vyslat směrem k zahraničním akcionářům Anglo-Peruvian Amazon Rubber Company pozitivní obraz o fungování kaučukového průmyslu^[13] a „civilizační“ misi, kterou firma mimo jiné ospravedlňovala své působení v regionu. K podobnému účelu sloužily také fotografie původních amazonských obyvatel, které Santos pro Aranu pořizoval. Podle režisérovy nepublikované autobiografie *Romance da minha vida* (1969) byl tento film zničen, nicméně je možné, že se fragmenty zachycující například komunitu Uitoto objevily v pozdějším Santosově

snímku *Divy veletoku Amazonky*. Po soudním zrušení Anglo-Peruvian Amazon Rubber Company si Arana nadále udržel v jihoamerickém regionu vysokou společenskou prestiž, značný majetek a za spáchané zločiny nebyl potrestán.^[14]

Dalším filmem, který Silvino Santos režíroval, byly právě *Divy veletoku Amazonky*. Snímek představuje vše, co lze z amazonské přírody vytěžit: maso, kůže, kaučuk a dalších suroviny doplňují záběry na původní obyvatele Amazonie, faunu a flóru a na města, která české mezititulky představují jako „civilizovanější“. Časopis *Film* v roce 1924 na dílo upoutává exotizujícím popisem: „Mimo lovecká dobrodružství obsahuje film též cenné ukázky tamějších rostlin, ptactva a zvířeny. Vidíme přímo pohádkové bohatství krajů, oplývajících kaučukem, želvovinou, hedvábím, rybami a j. Kapitolou pro sebe jest kmen Amazonek (ozbrojených žen, které tam vládnu).“^[15]

Silvino Santos negativ svého snímku předal učiteli psaní na stroji Propérciovi de Mello Saraivovi, který s ním odplul z Brazílie s příslibem, že vyrobí filmové kopie a snímek představí evropskému publiku. Pro pochopení toho, proč Santos dílo Saraivovi svěřil, je nutné chápat, jaký byl ve dvacátých letech minulého století vztah manauské kaučukové elity k Evropě. Do „Paříže v tropech“, jak chtěl být Manaus vnímán, mířily

objednávky evropských produktů^[16] a bylo zde mj. postaveno luxusní městské divadlo Teatro Amazonas v secesním stylu.^[17] Když se tedy naskytla možnost prezentovat původní dílo vzniklé v Amazonii evropskému diváctvu, manaušti akcionáři Santosova filmu to pravděpodobně považovali za důležitý milník.

Prostřednictvím Propércia de Mello Saraivy se tedy *Divy veletoku Amazonky* dostaly na počátku dvacátých let do Evropy.^[18] Pro československou distribuci vznikla nitrátní virážovaná kopie opatřená českými mezititulky. V dobovém tisku se pak v roce 1924 o filmu můžeme dočíst coby o novince filmové a půjčovní společnosti R. Ehrlich a spol. a „dobrodružném snímku pořízeném profesorem Saraivem na výpravě, jež vedla podél celého toku řeky Amazonky“.^[19] Propércio de Mello Saraiva tedy film mimo Brazílii nejspíše vydával za svůj vlastní a skutečného autora zamlčel. V následující dekádě se snímek ztratil z distribuce a režisér Silvino Santos, který se trvale usadil v Manausu, neměl až do své smrti v roce 1970 možnost své dílo zhlédnout. Snímek byl později v Národním filmovém archivu zabezpečen na acetátní materiál a původní nitrátní kopie se do dnešní doby nedochovala. *Divy veletoku Amazonky* se nyní v digitální podobě navracejí do země původu – Cinemateca Brasileira a místní badatelská obec tak mohou film podrobit dalšímu zkoumání a kritickému čtení.

Poznámky:

[1] V této podobě ho mohlo v roce 2021 zhlédnout v rámci cyklu Film a klima publikum kina Ponrepo s živým hudebním doprovodem Alexandry Cihanské Machové.

[2] Sávio Luís Stoco je autorem disertační práce o filmové tvorbě Silvina Santose s názvem *O Cinema de Silvino Santos (1918–1922) e a representação amazônica: história, arte e sociedade*, která bude v blízké době publikována knižně. O jeho hodnotný výzkum se opírá také tento článek.

[3] Sávio Luís Stoco, *O Cinema de Silvino Santos (1918–1922) e a representação amazônica: história, arte e sociedade*. São Paulo: USP 2019, s. 12.

[4] Tamtéž, s. 93.

[5] E. Bradford Burns, Manaus, 1910: Portrait of a Boom Town. *Journal of Inter-American Studies*, Cambridge University Press 1965, s. 400.

[6] To, že se v Brazílii kaučukovníky nevyskytovaly jako solitéři, ale byly obklopeny dalšími rostlinami, je chránilo před působením mikroskopické houby *Microcyclus ulei*, která stromu způsobuje opadávání listů. Houba později ušetřila lekci americkému podnikateli Henrymu Fordovi, který se na konci dvacátých let dvacátého století rozhodl, že v brazilském regionu Pará zakoupí část pralesa, nechá ho vypálit a na jeho místě založí město s přílehlou plantáží. Umělá výsadba kaučukovníků plantážním systémem, který by umožnil efektivnější sběr, však v Brazílii díky *Microcyclus ulei* nefungovala a Fordlândia byla proto předem odsouzena k zániku. Viz Greg Grandin, *The Rise and Fall of Henry Ford's Forgotten Jungle City*. New York: Picador 2010 (online).

[7] Tato praxe zavedená v Brazílii se pak přenesla i na plantáže do jihovýchodní Asie, kde je stále běžná i dnes, takže jakýkoliv pokles výkupních cen pro sběrače a sběračky kaučuku znamená i snížení jejich již velmi nízkých výdělků.

[8] John Tully, *The Devil's Milk: A social history of rubber*. New York: Monthly Review Press 2011, s. 78–81.

[9] Tamtéž, s. 87.

[10] Tamtéž, s. 86. Publikace *The Devil's Milk* uvádí, že v kaučukových táborech u řeky Putumayo zahynulo 32000 lidí, převážně z komunity Uitoto, publikace *Imaginário e imágenes de la época del caucho: Los sucesos del Putumayo* uvádí 30000 obětí mezi lety 1903–1910.

[11] J. P. Chaumeil, Guerra de Imágenes en el Putumayo (1902–1920). In: Alberto Chirif, Manuel Cornejo Chaparro (eds.), *Imaginário e imágenes de la época del caucho: Los sucesos del Putumayo*. Lima: CAAAP, Kopenhagen: IWGIA, San Juan – Iquitos: UPC 2009, s. 53.

[12] Tamtéž, s. 40.

[13] Tamtéž, s. 54.

[14] Tamtéž, s. 98–99.

[15] *Film 4*, 1924, s. 4.

[16] E. Bradford Burns, c. d., s. 403.

[17] Záběr na tehdy novou architektonickou chloubu města se objevuje i v *Divech veletoku Amazonky*.

[18] Sávio Luís Stoco, c. d., s. 139.

[19] *Film 4*, 1924, s. 4.